

waarin de evaluatie van de strategie niet uit de verf komt. Dat geldt met name voor haar gevolgen voor de mensen, omdat onduidelijk blijft wat de werkgelegenheidseffecten waren van de diversificatie. Deze kritiek neemt niet weg, dat Sluyterman door haar benadering van de geschiedenis van dit concern, dat gekenmerkt wordt dooreen grote verscheidenheid aan bedrijven met elk hun eigen historie, zichzelf en niet onbelangrijk de lezer behoed heeft voor een zee aan feiten en namen. Haar aanpak resulteerde in een informatief beeld van de ontwikkelingen binnen een groot Nederlands concern.

J. Mooij

J. Schuyf, *Een stilzwijgende samenzwering. Lesbische vrouwen in Nederland, 1920-1970* (Dissertatie Leiden 1994, IISG-studies + essays XX; Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1994, 459 blz., f58,-, ISBN 90 6861 087 2).

Judith Schuyf vraagt zich in dit, als dissertatie verdedigde, boek af, hoe zich de leefwereld en het zelfbeeld van de lesbische vrouw in Nederland in de periode 1920-1970 ontwikkelden.

Het beginjaar van het door haar behandelde tijdvak wordt waarschijnlijk bepaald door het opnemen van de strafbaarheid van vrouwelijke homoseksualiteit in het wetboek van strafrecht in 1911 en door het feit dat de drie oudste lesbische vrouwen die zij interviewde tussen 1912 en 1920 zijn geboren. In het afsluitende jaar 1970 kwam, kort na de opheffing van artikel 246bis (uit 1911), het feminisme binnen de gelederen van lesbiennes op, waarmee het verschijnsel van vrouwelijke homoseksualiteit voor het eerst duidelijk naar buiten kwam. Uit de gegevens voor deze periodisering blijkt dat in het boek van Schuyf drie groepen een rol spelen: de overheid, de betrokkenen en de samenleving. Zelf hanteert de schrijfster een, overigens niet altijd consequent doorgevoerde, indeling op drie niveau's: de maatschappelijke orde (overheid en samenleving dus), groepsvorming (de manier en de vormen waarmee lesbiennes contact met soortgenoten zoeken) en het individu. Hieruit blijkt dat Schuyf de indeling van Tielman volgt die hij in zijn dissertatie *Homoseksualiteit in Nederland* uit 1982 onderscheidde. Maar van enig (Utrechts) sectarisme geeft 'een stilzwijgende samenzwering' geen blijk.

Duidelijk werkt Schuyf haar these uit: er werd nauwelijks over het lesbische gesproken, noch door de betrokkenen noch door de overheid. Men wist dat het verschijnsel bestond maar het zichtbaar maken kon vergaande consequenties hebben. Dit stilzwijgen bleek al uit de debatten die werden gewijd aan de behandeling van de 'onzedelijkheidsartikelen' in 1911. De overheid voerde daarna een repressief beleid, waarbij de meeste strafzaken tegen lesbische vrouwen pas in 1960-1961 werden gevoerd. Toch wijdde de wetenschappelijke literatuur wel de nodige aandacht aan het verschijnsel. De ontwikkeling ging hier van 'inversie', homoseksualiteit is aangeboren, naar acceptatie, in ieder geval van lesbiennes die zich netjes, dat wil zeggen 'vrouwelijk' gedroegen. Ook de literatuur speelde een belangrijke rol, zowel met veel gelezen auteurs voor de tweede wereldoorlog (Radclyffe Hall) als na 1945 (Blaman, Bumier). Vaak hadden deze boeken de functie van een bevestiging van iets dat men eigenlijk al wist.

Betrekkelijk weinig aandacht krijgen de organisatievormen van de lesbiennes en de individuen zelf. Toch weet Schuyf wel de gangbare opvattingen binnen het verenigingsleven te confronteren met de mening van lesbische vrouwen zelf. Hoe sommigen worstelden met de politiek van het COC om te 'mannelijke' lesbiennes met kort haar en lange broek te weren, komt aardig naar voren uit de verhalen van de geïnterviewde vrouwen. Heel interessant is Schuyfs indeling in zes verschillende typen, van 'vrouwenvriendschappen' (zoals bij Betje Wolff en Aagje Deken) tot

'gewoon hetzelfde' toe. Daarbij geeft de schrijfster ook aan dat het switchen tussen deze vormen ook voorkwam. Verder besteedt Schuyf aandacht aan de 'lesbische' loopbaan waarbij zij, zoals veel vaker gebeurt, de wetenschappelijke literatuur toetst aan wat ze zelf vond.

Schuyf heeft een helder en goedgeschreven boek afgeleverd, waar wel enige bezwaren tegen in kunnen worden gebracht. Sommige aangehaalde boeken (zie de bladzijden 43,48,217) zijn niet in de literatuurlijst opgenomen. Belangrijker is het punt dat Schuyf eigenlijk om het nog steeds actuele debat tussen essentialisten (homoseksualiteit als altijd onveranderd aanwezig verschijnsel) en constructivisme (homoseksualiteit is een cultureel bepaald verschijnsel dat zich op verschillende manieren in de loop van de tijd kan uiten) heen gaat. Haar boek lijkt mij overigens een bevestiging van het gelijk van de laatste school te zijn. Bepaald storend is het feit dat een veel te klein aantal vrouwen is geïnterviewd. Schuyf doet ook onvoldoende uit de doeken waarom zij niet meer lesbiennes dan de zeventien, geboren vóór 1949, kon vinden. Bovendien is de groep van deze vrouwen, zoals zij zelf ook enkele malen aangeeft, selectief. Daarmee heeft de analyse op het individuele niveau, de vormgeving en de leefwereld van de afzonderlijke lesbische vrouwen, onvoldoende overtuigingskracht.

Ondanks deze kritiek mag duidelijk zijn dat Schuyf een boek heeft geschreven dat nog lange tijd als het standaardwerk over lesbische vrouwen in Nederland in het tweede en derde kwart van de twintigste eeuw kan meegaan.

D. J. Noordam

H. Würzner, K. Kröhnke, ed., *Deutsche Literatur im Exil in den Niederlanden 1933-1940* (Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur CXIII; Amsterdam: Rodopi, 1994, 247 blz., f75,-, ISBN 90 5183 649 X).

Het boek *Deutsche Literatur im Exil in den Niederlanden 1933-1940* is een bundeling van 16 artikelen. Deze artikelen zijn bewerkte voordrachten die, behalve het artikel van H. W. von der Dunk, gehouden zijn op het internationaal symposium dat van 20 september tot 2 oktober 1993 plaatsvond in Frankfurt am Main. Dit symposium werd gehouden naar aanleiding van de Frankfurter Buchmesse, die in 1993 als hoofdthema 'Flandern und die Niederlande' had. Voor de volledigheid dient vermeld te worden dat twee voordrachten van het genoemde symposium niet in deze bundel zijn opgenomen, te weten die van K. Gallwitz en J. H. Schoeps.

Wat de opbouw van de bundel betreft, kan worden opgemerkt dat de eerste acht artikelen een meer algemene problematiek als onderwerp hebben en dat de tweede acht artikelen een meer specifiek onderwerp behandelen. Hoewel alle 16 artikelen een bespreking waard zijn, heb ik mij beperkt tot die artikelen die een meer algemene beschouwing geven over de problematiek ten aanzien van de Duitse ballingen in Nederland. Deze artikelen geven het kader aan waarbinnen de overige artikelen geplaatst kunnen worden.

De artikelenreeks wordt geopend met het artikel van Karl Kröhnke, getiteld 'Das Deutsche Exil in den Niederlanden nach 1933. Ein Blick auf die Forschung' (1-9). Hierin geeft hij een goed overzicht van de inhoud van de overige 15 artikelen in de bundel. Tevens geeft hij terloops aan op welke terreinen nog onderzoek wenselijk is.

Het artikel 'Deutsche Literatur im Exil in den Niederlanden' (11-30), van de hand van Hans Würzner, biedt een inleiding op de problematiek ten aanzien van de literatuur van de Duitse vluchtelingen in Nederland in het tijdvak 1933-1940. Hij stelt onder meer dat een van de belangrijkste verdiensten van Nederland was dat de geboycotte Duitse literatuur in Nederland